

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i05.066>

UDK:061.25

OCRID: 0009-0001-7877-3623

QO‘QON XONLIGINING MAXFIY XIZMATI TARIXIDAN **(“ibratul havoqin” asari ma’lumotlari asosida)**

Xamraqulov Serobjon Soliyevich

Qo‘qonDU, T.f.b.f.d.(PhD)

Serobjon1982@mail.ru. +99894-5587244

Annotatsiya. Maqolada tarixan davlatlarning faoliyatida muhim o‘rin tutgan maxfiy josuslik tarmog‘i, uning davlatlar faoliyatidagi ahamiyati haqida fikr bildirilgan. Vatanimiz davlatchiligidagi muhim o‘rin tutgan Amir Temur davrida maxfiy josuslik tizimi faoliyati, uning davlat tinchligi va taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Tarixiy rivojlanish davomida maxfiy tizimning Qo‘qon xonligida ham mavjud bo‘lganligi, uning faoliyat yuritishi haqida Niyoz Muhammad Ho‘qandiyning “Ibratul - xavoqin” asarida berilgan ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. Shuningdek maxfiy tizimning Qo‘qon xonligi hukmdorlari faoliyatiga ta’siri, ushbu tizimning shu davrda davlat birligi va mamlakat tinchligi yo‘lida olib borgan faoliyatiga oid fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Qurolli kuchlar, Amir Temur, maxfiy xizmat, ayg‘oqchilar, Qo‘qon xonligi, ichki va tashqi razvedka.

В статье рассматривается секретная разведывательная сеть, которая исторически занимала важное место в деятельности государств, а также её значение в управлении государством. Проанализирована деятельность системы тайной разведки в эпоху Амир Темур, сыгравшей важную роль в государственности нашей страны, а также её вклад в обеспечение мира и развития государства. На основе сведений, приведённых в произведении “Ибратул-хавокин” Нияз Мухаммад Хуканди, проанализировано существование и деятельность секретной системы в Кокандское ханство в ходе исторического развития. Также приведены мнения о влиянии данной системы на деятельность правителей Кокандского ханства и о её роли в обеспечении единства государства и мира в стране в тот период.

Ключевые слова: Вооружённые силы, Амир Тему́р, секретная служба, шпионы, Кокандское ханство, внутренняя и внешняя разведка.

The article examines the secret intelligence network, which historically occupied an important place in the activities of states, as well as its significance in state governance. The activities of the secret intelligence system during the era of Amir Temur are analyzed, highlighting its important role in the statehood of our country and its contribution to ensuring peace and the development of the state.

Based on the information presented in the work “Ibratul Havokin” by Niyoz Muhammad Huqandiy, the existence and activities of the secret service system in the Kokand Khanate throughout historical development are analyzed. The article also presents opinions on the influence of this system on the activities of the rulers of the Khanate and on its role in ensuring state unity and peace in the country during that period.

Keywords: armed forces, Amir Temur, secret service, spies, Kokand Khanate, domestic and foreign intelligence.

KIRISH. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar bilan birga harbiy sohada ham amalga oshirilayotgan islohatlarni uzluksiz olib borish juda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti – Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida harbiy ilm-fanni rivojlantirish, milliy harbiy san’atimiz tarixi bo‘yicha tizimli fundamental tadqiqotlarni tashkillashtirish, harbiy sohadagi xalqaro, mintaqaviy va milliy xavfsizlikka nisbatan xavf va tahdidlarni o‘rganish, milliy Qurolli Kuchlar va harbiy san’atni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini ilmiy asoslash, shuningdek, mamlakatimizning oliy harbiy ta’lim muassasalarida malakali harbiy-ilmiy kadrlarni tayyorlash to‘g‘risidagi qarorida asoslangan vazifa va strategik maqsadlarni belgilab berdi[1]. Bugungi kunda mamlakatimizda harbiy sohaga katta e’tibor berilmoqda. O‘tmishdagi boy harbiy merosimizni keng miqyosda tadqiq etish va ularni amaliyotga joriy qilish yuzasidan ko‘plab qonun va qarorlar qabul qilinmoqda. Jumladan, “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi “Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o‘rganish va keng targ‘ib etish” PF–60-son farmonida [2] belgilangan vazifalar yuzasidan buyuk ajdodlarimizning boy harbiy-ilmiy merosini o‘rganish va ularni amaliyotda qo‘shinlarda keng targ‘ib qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mavzuga oid adabiyotlarni tahlili shuni ko‘rsatadiki, Qo‘qon xonligi arixi bo‘yicha bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Ularda asosiy e’tibor xonlikning umumiy tarix masalalariga qaratilgan. Albatta maxfiy josuslik tizimi harbiy tizim bilan bog‘liq holda faoliyat yuritganligi uchun xonlik harbiy tizimi o‘rganilgan tadqiqotlarni ham bir necha guruhga bo‘lish mumkin.

1. Mazkur soha faoliyatiga ba'shlangan maxsus tadqiqotlar

2. Mavzuning ayrim jihatlarini yoritgan xorijiy tarixchilarning asarlari

Birinchi guruhga mansub adabiyotlarda [3] Qo'qon xonligining harbiy tizimi tadqiq etigan bolib, unda harbiy tizim tadqiq etilgan bo'lsada, xonlikning maxfiy xizmati haqida ma'lumotlar tahlil etilmagan.

Ikkinchi guruhga mansub adabiyotlarda [4] asosan Qo'qon xonligining harbiy boshqaruvi, harbiy unvon va mansablar, qal'alari, harbiy ustaxonalar, qo'shin tuzilishi, harbiy ta'minot, xonlikning qurol - yarog' ishlab chiqarishi, qo'shinning qurollanishi, o'tochar qurollar va ularning qo'llanilish va boshqa jihatlarini yorituvchi ma'lumotlar aks etgan.

Tadqiqot jarayonida tarixiylik tamoyili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tasniflash, muammoviy-xronologik hamda fanlararo yondashuv kabi usullardan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarixan davlat tashkil topgan davrdan boshlab davlat rahbarlari o'z davlatlarining ichki va tashqi xavfsizliklarini ta'minlash uchun xavfsizlik tizimlarini tashkil etganlar. Tarixan bu soha vakillari josuslar, xabarchilar, ayg'oqchilar tarzida davri manbalarida tilga olinadi.

Xususan, Amir Temur o'z mamlakatining xavfsizligi va barqarorligini saqlash uchun, qo'shni davlatlarda sodir bo'layotgan siyosiy voqealarni sinchiklab kuzatishni talab etgan. Bu haqida "Temur tuzuklari" da shunday ma'lumotlar bor: «Har bir sarhad, viloyat, shahar va lashkarda xabar yozuvchi (xabarnavis) tayin qilsinlarki, hokimlar, raiyat; sipoh, o'zining va yot lashkarlarning xatti-harakati haqida meni xabardor qilsin. Atrofdan, kirgan - chiqqan mol - mulk, chetdan kirgan yoki chetga chiqqan yot kishilar, har mamlakatdan kelgan karvonlar va hukmdorlik haqidagi xabarlar, qo'shni podshohlar, ularning gaplari, ishlari va uzoq o'lkalardan bo'lib, mening dargohimga yuzlangan ulamo, fuzalo haqidagi batafsil xabarlarni rostgo'ylik - to'g'rilik bilan menga yozib tursinlar. ... turli mamlakatlar, sarhadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib, huzurimga kelib xabar qilsinlar, toki biron voqea, kor - hol yuz bermasidan burun chora va ilojini qilaylik» [5].

Bu hususda ibn Arabshox yozadi: "Temur tengi yo'q fe'l -atvorli, chuqur muloxazali kishi bo'lib, uning tafakkur dengizining qa'ri yo'q va (uning) tadbiri tog'iga na tekisligu, na g'adir budir orqali yo'l topilardi.

U yerlarning barcha tomonlarida o'z ayg'oqchilarini tarqatib, qolgan mulklarida esa josuslar qo'ygan edi. Ular (josuslar) jumlasidan, uning amaldorlaridan biri Amir Otlamish bo'lsa, yana biri faqih Ma'sud al-Ko'honiy - u Temur devoni ashoblarining ko'zi edi. Josuslarning bunisi Qohirada, Muiziyada bo'lsa, unisi Damashqda, Shamiysoniyadagi so'fiylardan biri edi. Ularning biri chakanafurush bo'lsa, ikkinchisi yirik savdogar, badxulq polvon va hunarmand, munajjim va o'z tabiaticha ish qiladiganlar, gapchinox qalandarlaru sayoq darveshlar, zarofatli meshkoblar, latofatli etikdo'zlar, alvasti va hiylakor Dalla misoli firibgar kampirlar, tajribasi bo'lib, ilm talabida mag'ribu – mashriqni kezgan, payiga tushgan maqsad yo'lida makr - hiyla makonida kamolga yetgan, o'zining nozik firibi va dahosi bilan suv bilan

olov, to‘g‘rilik bilan egrilik o‘rtasida unib o‘sgan, makru - hiylada Soson va Abu Zayddan ham o‘tib ketgan, o‘z hikmati va baxsida Ibn Sinoni ham mulzam qilgan, qachonki o‘ylagan ishlari teskari natija bergach, ular o‘z so‘zamolliklari bilan yunonlarni sukutga solgan, ikki muxolifni bir - biriga biriktirib ikki dushmani bir - biriga qo‘shgan uddaburro kishilar edi. Natijada, chor - atrofda bo‘layotgan xodisalar va ularning xabarlarini Temurga yetkazib, o‘zlari afzal ko‘rgan ishlarini unga bayon etardilar.

Ular vaznlar, narx - navolar to‘g‘risida unga zikr qilib, manzilu – shaharlarni tavsiflardilar. Ularning tekis va notekis joylarining suvratini keltirib, uylari va diyorlari o‘rinlarini chizib ko‘rsatardilar, shular orasida u joylarning yaqini yoki uzoq, tor yoki kengligini, ularning qaysi tevarak atrofda, g‘arb yoki sharqdami (ekanligini), shaharlar va qishloqlarning ismlarini, manzil va panohjoylar nomlarini, xar joyning ahliyu - boshliqlari, amirlari, ulug‘lari, fozillari, shariflari, boylariyu faqirlarini, ularning har birining ismi va laqabini, shuhrati va nasabini, ularning hunari va (ega bo‘lgan) vositalarini (to‘la - to‘kis) bayon qilardilar. Natijada, Temur o‘z fikri bilan shu (narsa) larni yaqqol ko‘rib tafakkuri vositasida o‘z yerlaridan xorij joylar ustidan ham tasarruf yuritardi”[6]. Darhaqiqat Amir Temur bu tizimning davlat rivoji uchun ahamiyatini to‘la ko‘ra bilgan davlat arbobi edi va shu sababli dunyo tarixida o‘chmas iz qoldirgan davlat qurgan edi.

Amir Temur va temuriylar davlatida rivojlangan bu tizim undan so‘ng shayboniylar va shtarxoniylar davlatida ham davom etib, rivojlanib bordi.

Albatta Sharq davlatlariga xos an‘analarda bu tizim Qo‘qon xonligida ham faoliyat yuritgan. Bu soha maxfiy faoliyat yuritganligi uchun ham ular haqida yozma manbalarda batafsil ma‘lumotlar uchramaydi.

Ammo, manbalarda ba‘zan bu soha haqida kichik ma‘lumotlar uchrab turadi. Xususan, Niyoz Muhammad Ho‘qandiyning “Ibratul - xavoqin” asarining Qo‘qon xoni Olimxon haqida hikoya qiluvchi bobida uning O‘ratepaga yurishi tasvirlanib, askarlarning ba‘zi guruhlar hukmdordan noroziligini bildirayotganda “Voqeanavislar va josuslar zudlik bilan bu so‘zlar xabarini bitta qoldirmay sulton qulog‘i va xoqon diqqatiga yetkazdilar” [7] deb ma‘lumot berilgan. Voqealar rivojida Olimxon askarlarning norozilik sabablarini o‘rganib, kerakli tadbirlarni amalga oshiradi va natijada O‘ratepa Qo‘qon askarlari tomonidan egallanadi. Bundan anlashiladiki, Olimxon davlatida ichki razvedka tizimi ham faol ishlagan va bu faoliyat ijobiy natijalar keltirgan.

Yoki shu bobda Jizzax qal‘asi qamali davrida qal‘a ichidagi Abduraxmon degan shaxsning xon haqida yomon so‘zlar aytganda “Uning qilmishlari haqidagi ma‘lumotni ayg‘oqchilar humoyun qulog‘iga (hukmdor nazarda tutilmoqda - X.S) yetkazdilar” [8] deb ma‘lumot berib o‘tilgan.

Olimxon davrida faqat ichki josuslik xizmati emas balki tashqi josuslik tizimi ham rivojlangan edi. Xususan Toshkent hukmdori Yunusxo‘janing Qo‘qonga yurish boshlamochi ekanligi haqida: “Shunday tinch va orom, xursandchilik davrda ayg‘oqchilar nodon va xudpisand

Toshkand voliysi bo‘lgan Yunusxo‘jani nodonlik va tadbirsizlikdan Ho‘qandni bosib olish orzusida xomtama’ bo‘lib yurganligi xabarini xonga yetkazdilar” [9] deb ma‘lumot berib o‘tilgan. Olimxon bunga qarshi kerakli tadbirlar ko‘rib, G‘urumsaroyda Yunusxo‘ja boshliq Toshkent qo‘shinlarini yengib, Toshkentni ham o‘z davlati tarkibiga qo‘shib oladi. Bundan ko‘rinadiki, Olimxon davrida uning josuslari qo‘shni davlatlarda ham faoliyat olib borgan. Bu josuslar qo‘shni davlat rahbarlarining Qo‘qonga nisbatan faoliyatini aniqlab, Qo‘qon hukmdoriga yetkazdirib turgan. Shunga muvofiq xon tadbirlarlar belgilagan.

“Ibratul xavoqin” da Qo‘qon xoni Sheralixon faoliyati haqida ma‘lumot berilib, Qo‘qon – Toshkent munosabatlariga to‘xtalinib o‘tiladi. Sheralixon yuborgan qo‘shinning dastlab toshkentliklardan yengilganligi keltirilib, ish jang qilish bilan qo‘lga kiritilmagach, boshqacha yo‘l tutiladi. Yani Toshkentni yuqori tabaqa arkonlarini faoliyatini o‘rganish uchun “Ramz biluvchi josuslar va suhandon ayg‘oqchilarni Toshkand kattalarining ahvolini bilmoq uchun yuborib, maslahatpisand nadimlar, nomdor sartiya va toshkandliklarga xabar yubordilar” deb ma‘lumot berib o‘tiladi. Ko‘rinib turibdiki, qo‘shin kuchi yetmagan yerda maxfiy xizmat ishga kirishadi va voqealar rivojida ularning say-harakatlari natijasida Toshkent yana Qo‘qon davlati tarkibiga kiradi.

Asarada yana Qo‘qon xoni Xudoyorxon faoliyati haqidagi qismida, uning o‘z birodari Mallaxon bilan munosabatlari haqida hikoya qilinib, Xudoyorxon o‘z birodariga qanchalik yaxshilik qilsada, Mallaxon “bir qancha yomon niyatli jamoa va haromnamak yomon andishali kishilarni o‘z atrofida jamlab, saltanatga davo qilish maslahatini o‘rtaga tashlagan” [10] ligi aytib o‘tilgan. Voqealar rivojida bu voqea haqida “Ayg‘oqchilar bu vaxshatsar xabarni salimdil xonning munavvar xotiriga yetkazdilar” [11] deb ma‘lumot berib o‘tilgan. Buning davomida Xudoyorxon ukasining bu ishiga qarshi kerakli tadbirlarni amalga oshirgan.

XULOSA

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Vatanimiz tarixida davlatchilik tarixan rivojlanib keldi, Amir Temur davrida bu jarayon o‘zining yuksak bosqichiga ko‘tarildi, davlatchilikning muhim bo‘g‘ini sifatida maxfiy xizmat ham faoliyat yuritdi. Davlatning ichki va tashqi dushmanlariga qarshi kurashda, davlatning barqaror rivojlanishida, aholisining tinch – totuv yashashida bu xizmatning ham salmoqli o‘rni bor. Yuqorida ko‘rib o‘tilganidek, mazkur xizmat Qo‘qon xonligida ham faoliyat olib borgan, u hukmdorlarning faoliyati va xavfsizligini taminlashda, davlatning ichki va tashqi dushmanlariga qarshi kurashishda munosib faoliyat olib borgan. Natijada davlat yuksalib, yangi hududlarni qo‘lga kiritib, kengayib, Vatanimiz tarixida munosib o‘rin qoldirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma‘naviy-ma‘rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida// O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. 2018-yil 4-avgust, PQ-3898-son// <https://lex.uz/acts/-3854496>.

2.2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid Davlat Dasturi /O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60son Farmoni//Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y., 06/22/60/0082-son.

3. Ўзбекистонда ҳарбий иш тарихидан (кадимги даврдан hozirgacha) / Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси; масъул муҳаррир: Д.Х. Зиёева / - Т.: «Шарк», 2012. - 128-155- бетлар; Турсунов Б.Я. Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, анъаналари (XIX асрнинг 70 йилларигача): Тарих фан. ... ном. дисс.. – Тошкент, 2006. – 164 б.

4. Вельяминов-Зернов В. Сведения о Кокандском ханстве// ВИРГО. 1856. С. 107-153; Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. - Спб., 1876. - № 4. С. 417-447; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886; Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве // Собрание литературных трудов. Т. II. - Спб., 1898; Хорошхин А.П. Очерки Кокана // Сборник статей, касающихся до Туркестанского края .Спб. 1876. С. 39-53; Рассудова Р.Я. Очерки организации войска в Бухарском и Кокандском ханствах (XIX) // Этнографические аспекты традиционной военной организации народов Кавказа и Средней Азии. Выпуск 2, М., 1990. С. 31-41; Долгорукий Дм. Пять недель в Кокане // Русский вестник. Т.91. – М., 1871; Пармонов И. О туземном оружии в Туркестанском крае. - Спб., 1876. С. 213-218; Троицкая А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства. XIX век. По документам архива Кокандских ханов. - М.: Наука, 1969.

5. Temur tuzuklari// Forschadan A. Sog‘uniy va H. Karomatov tarjimas i. B. Ahmedov tahriri ostida. – Т. Gafur G‘ulom nomidagi nahsriyot-matbaa birlashmasi. 1991 y, B.95.

6. Ibn Arabshoh. Ajoib al -maqdur fi tarixi Taymur. (Temur tarixida taqdir ajoyibotlari). Arab tilidan tarjima va izohlarni, so‘zboshini U.Uvatov tayyorlagan. Mas‘ul muharrir A.O‘rinboyev. – Т. “Mehnat”, 1992 y, 71-72 -betlar:

7. Ибратул хавоқин / Ниёз Муҳаммад Хўқандий; (Та‘рихи Шахрухий): Худоёрхон авлодлари тарихи / Шохрухбек Умаров. Тожики тилидан таржимон, ўзбек тилидан таъдил, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Т.: «Turon zamin ziyo», 2014. Б.65.

8. O‘sha manba, B.71.

9. O‘sha manba, B.77.

10. O‘sha manba, B.204.

11. O‘sha manba, B.204.